

RAFAŁ CZACHOR

ORCID: 0000-0002-5929-9719

WYZWANIA DLA TRANSFORMACJI DEMOKRATYCZNEJ W REPUBLICIE BIAŁORUŚ. WSTĘPNE WNIOSKI Z 2020 R.

DOI: 10.15290/sp.2021.29.08

Abstrakt. Mająca miejsce w 2020 r., niespotykana do tej pory, fala protestów przeciwko A. Łukaszenko prowokuje pytania o perspektywę demokratyzacji Białorusi. Artykuł przybliża teoretyczne zagadnienia związane z transformacją systemów politycznych oraz odnosi się do przypadku białoruskiego. Na podstawie dotychczasowego doświadczenia tranzytologii, nauki o transformacji systemów politycznych, wskazano, że przyszły demokratyczny sukces Białorusi nie jest oczywisty.

Słowa kluczowe: demokratyzacja, zmiana systemu politycznego, obszar postradziecki, Białoruś, społeczeństwo obywatelskie

Abstract. The unprecedented wave of protests against A. Lukashenko in 2020 raises questions about the prospect of democratization in Belarus. The article introduces the theoretical issues related to the transformation of political systems and refers to the case of Belarus. Based on the experience of transitology and the science of transformation of political systems so far, it has been indicated that the future democratic success of Belarus is not obvious.

Key words: democratization, change of the political system, post-Soviet area, Belarus, civil society

Wybory prezydenckie na Białorusi w 2020 r., według wyników podanych przez Centralną Komisję Wyborczą, zakończyły się kolejnym zwycięstwem urzędującego od 1994 r. Aleksandra Łukaszenki. Fakt ten spowodował niespotykaną w najnowszej historii Białorusi falę masowych protestów. Objęły one nie tylko stołeczny Mińsk, lecz także inne większe miasta położone w różnych częściach kraju. Okoliczność ta sprawia, że kolejny raz staje się aktualna kwestia kierunku i efektów przeobrażeń społeczno-politycznych w państwach postradzieckich, ale także ewentualnych zmian, które mogą dotknąć Białoruś. W związku z powyższym niniejszy artykuł ma dwa zasadnicze cele: po pierwsze, krótko przedstawić teoretyczne założenia tranzytologii jako subdyscypliny politologii zajmującej się

transformacją systemów politycznych w odniesieniu do współczesnego obszaru postradzieckiego, po drugie, wskazać na główne wyzwania, zwłaszcza ze względu na uwarunkowania historyczne i społeczne, które może napotkać Białoruś stojąca w obliczu ewentualnej transformacji. Wnioski sformułowane w artykule mogą być znaczące w odniesieniu do innych przypadków przekształceń politycznych na obszarze byłego Związku Radzieckiego, bowiem szereg powstałych na jego gruzach republik wciąż zaliczanych jest do kategorii państw niedemokratycznych, balansujących pomiędzy różnymi formami autorytaryzmu.

* * *

Pojęcie transformacji systemowej w politologicznym obiegu naukowym na dobre ugruntowało się w latach 80. XX w., zaś asumpt do rozwoju badań nad przemianami politycznymi, które ogółem charakteryzowano jako demokratyzację, przejście od systemu niedemokratycznego do demokratycznego, dały przypadki upadających w latach 70. autorytarnych reżimów w Ameryce Południowej, Hiszpanii, Portugalii czy Grecji. Na przełomie lat 80. i 90. naukowcy zyskali nowe pole badawcze w postaci państw dawnego bloku wschodniego, od Polski, poprzez Węgry, aż do Bułgarii¹. Rozpad Związku Radzieckiego w końcu 1991 r. spowodował kolejną falę naukowego zainteresowania tym, *co i jak* kształtuje się na bazie dawnych republik związkowych. Wyraźnie skompromitowana nieprzewidzeniem tak szybkiego upadku ZSRR sowietologia dyskretnie przekształciła się w tranzytologię².

Z samego faktu, że niemalże 30 lat po rozpadzie ZSRR w obrocie naukowym funkcjonuje kategoria „państwa postradzieckie” wynika wniosek, iż mają one ze sobą wiele wspólnego i doświadczenie historyczne wciąż mocno determinuje ich trajektorię rozwojową. Są to państwa (poza republikami nadbałtyckimi – Litwą, Łotwą i Estonią), w których co do zasady reformy ustrojowe nie przyniosły demokratyzacji, lecz zmianę systemu sprawowania władzy – dawnych lokalnych sekretarzy partii komunistycznych zastąpili prezydenci młodych państwowości³. W wielu z tych republik reformy gospodarcze miały stosunkowo ograniczony

¹ M.in.: J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996; J.J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Rienner 2000; A. Przeworski, *Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, New York 1991.

² V. Bunce, *Should Transitologists be Grounded?*, „Slavic Review” 1995, vol. 54, nr 1, s. 111–127.

³ W niektórych przypadkach wręcz dotychczasowi sekretarze republikańskich partii komunistycznych stawali się prezydentami (m.in. Nursułtan Nazarbajew w Kazachstanie).

charakter, dotyczy to głównie kwestii własności i sposobu prowadzenia polityki ekonomicznej – wprowadzenie wolnego rynku w istocie sprowadziło się do prywatyzacji kierowanej przez uprzywilejowane grupy nomenklatury i powstania oligarchii. W sferze społecznej państwa postradzieckie również nie dokonały wielu przemian – choć każde z nich boryka się z własnymi, często specyficznymi trudnościami – wspólnym problemem pozostaje niedorozwój społeczeństwa obywatelskiego, zaangażowania w sprawy publiczne, brak instytucjonalnych ram partycypacji obywatelskiej i narzędzi rozliczalności (*accountability*) urzędników⁴.

Więcej światła na skalę i stopień złożoności tych problemów rzuca przegląd teoretycznych typów transformacji systemowej. W przypadku procesów demokratyzacyjnych na kontynencie latynoamerykańskim i w Europie Południowej twierdzić można o ich dwuwymiarowości. Było to bowiem przejście od rządów niedemokratycznych do demokratycznych – zmiana ustroju politycznego, sposobu sprawowania władzy oraz wprowadzenie neoliberalnych wolnorynkowych rozwiązań gospodarczych – ich najbardziej spektakularnym przykładem było Chile pod rządami Augusto Pinocheta. W przypadku przemian w Europie Środkowej można za niemieckim badaczem Clausem Offe mówić o transformacji trójwymiarowej: demokratyzacji, reformie ustroju gospodarczego, tj. porzuceniu modelu rozdzielczo-nakazowego oraz budowie nowych instytucji państwowych opartych na zasadzie pluralizmu⁵. Z kolei w przypadku obszaru postradzieckiego sytuacja była jeszcze bardziej skomplikowana. Być może m.in. ta kumulacja wyzwań i trudności jest jedną z przyczyn rozczarowania tych obserwatorów, którzy wierzyli w Fukuyamowski „koniec historii” i petryfikację ustroju demokratycznego na całym obszarze byłego ZSRR. Chodzi mianowicie o jeszcze jeden, związany z losami Europy Środkowej, wymiar transformacji. Państwa postradzieckie stanęły przed wyzwaniem demokratyzacji życia publicznego, liberalizacji gospodarki, budowy nowych instytucji publicznych, ale także budowy (rzadziej: odbudowy) świadomości narodowej (*nationbuilding*)⁶. W okresie przemian początku lat 90. we wszystkich republikach byłego ZSRR nastąpił gwałtowny rozwój idei narodowej – miało to miejsce nawet na silnie zsowietyzowanej Białorusi, gdzie rozwijał działalność Białoruski Front

⁴ R. Czachor, *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2015, nr V/II, s. 85–98.

⁵ C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, przeł. Z. Pucek, Warszawa 1999. Było to *novum* w postrzeganiu transformacji wpisujących się w „trzecią falę”, albowiem przemiany w Ameryce Łacińskiej i Europie Południowej lat 70. postrzegane były w pryzmacie „dwuwymiarowym”: demokratyzacji i urynkowienia gospodarek.

⁶ T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics” 2001, vol. 21, nr 3, s. 168–177.

Narodowy z Zenonem Poźniakiem na czele. W praktyce idea odbudowy narodu była instrumentalnie wykorzystywana jako narzędzie odnowienia legitymacji elit nomenklaturowych (m.in. w Kazachstanie, Turkmenistanie, Uzbekistanie). W przestrzeni publicznej państw postradzieckich zakorzenił się pogląd, że silna władza prezydencka jest głównym warunkiem udanego procesu narodotwórczego (obok procesu państwowotwórczego). Czwarty wymiar transformacji postkomunistycznej, w połączeniu z trzema pozostałymi, w ujęciu systemowym doprowadził do: a) ograniczonych w zasięgu prób modernizacji i westernizacji (Ukraina, Mołdawia); b) konsolidacji autorytaryzmów (w większości republik byłego ZSRR); c) destabilizacji grożącej rozpadem państw (okresowo: Gruzja, Ukraina, Kirgistan, Tadżykistan). Ogółem należy stwierdzić, że przyjmowane przez tranzytologię w latach 90. założenie, że punktem docelowym transformacji republik postradzieckich będzie ustrój demokratyczny, okazało się błędne. Nastąpiła zmiana systemowa, jednakże w dużym stopniu skutkowała ona tylko odrzuceniem ideologicznego balastu epoki radzieckiej – stąd też wszystkie republiki postradzieckie, w tym najbardziej despotyczny Turkmenistan – formalnie ogłosiły się demokracjami. Pozostałe przy władzy dawne elity, rozszerzone o nowe grupy interesów, wytworzyły mechanizmy zawłaszczania państwa, oparły *modus vivendi* życia publicznego na sieciach zależności, budowaniu grup klientelistycznych i stosunkach neopatrymonialnych⁷. W rezultacie tych zjawisk obecnie przejście do modelu państwa pluralistycznego i transparentnego wydaje się jeszcze trudniejsze niż na początku lat 90.

W świetle powyższego dla prowadzonych współcześnie badań nad transformacjami systemów politycznych fundamentalne pozostaje stwierdzenie, że przesłanki warunkujące petryfikację ustroju demokratycznego są odmienne od przesłanek inicjujących przemiany demokratyczne. Przyjmuje się założenie, że sama zmiana o charakterze systemowym, dająca szansę na demokratyzację, jeszcze jej nie warunkuje i nie gwarantuje sukcesu. Teoria demokratyzacji zasadniczo odeszła od poszukiwań metawyjaśnień przemian w kontekście uwarunkowań społecznych, ekonomicznych i kulturowych, zwracając się ku poziomowi mezo czy wręcz mikro, tj. analizie interesów, strategii i działań poszczególnych aktorów politycznych⁸. Oznacza to rozszerzenie pola badań, uwzględnianie większej liczby zmiennych, które mogą rzutować na wektor przemian i ich wynik.

⁷ Szerzej: H.E. Hale, *Patronal Politics. Eurasian Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge 2015; R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.

⁸ A. Antoszewski, *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii*, [w:] *Dylematy polskiej demokracji*, red. Ł. Danel, J. Kornaś, Kraków 2012, s. 22–25.

Powyższa konkluzja stawia badaczy przed istotnym wyzwaniem. Określenie tego, jak przebiegają przemiany na Białorusi oraz jaki będzie ich rezultat – a przecież funkcja predykcyjna jest jedną z istotnych funkcji nauki – jest obecnie (październik 2020 r.) nad wyraz trudne. Dla dalszych rozważań dotyczących tej materii istotne wydają się wnioski zaprezentowane przez amerykańską badaczkę Valerie Bunce dotyczące efektów pierwszej dekady transformacji postkomunistycznych. W 2003 r. stwierdzała ona, co następuje: a) sukces demokratycznej transformacji jest tym pewniejszy, im bardziej zdecydowane zerwanie ze starym reżimem; b) mobilizacja społeczna z reguły wspierała transformację i przyczyniała się do demokratyzacji; c) sprzyjała temu również mobilizacja narodowa, odrodzenie tożsamości narodowej, choć tu istotne było, czy korzenie tegoż odrodzenia sięgały głębiej niż tylko do początku transformacji (gdyż w przypadkach budzenia się świadomości narodowej wraz z początkiem przemian często idea narodowa była „przechwytywana” przez oportunistyczną dawną nomenklaturę partyjną); d) odrodzenie narodowe, im wcześniej ono nastąpiło, tym lepiej, przekładało się na sukces demokratycznej opozycji; e) trudności w konsolidacji demokracji nie oznaczały – w opinii V. Bunce – istotnego zagrożenia nawrotem autorytaryzmów (tutaj badaczka jako przykład wskazywała Rosję w pierwszym okresie rządów Władimira Putina, co dzisiaj wydaje się argumentem chybiącym)⁹. W świetle powyższego powodzenie transformacji demokratycznej jest rezultatem oddziaływania czynników dwojako rodzaju: uwarunkowań społecznych, głównie gotowości mas społecznych do zerwania z dotychczasowym modelem stosunków społecznych, sieciami nieformalnych zależności relacji klientelistycznych oraz strategiami rywalizujących o władzę grup interesów. Przejście do demokracji jest możliwe, gdy: a) zaistnieje społeczna presja i oczekiwanie odejścia od dotychczasowego modelu, b) główni aktorzy polityczni dojdą do konsensusu i ustabilizowania reguł rywalizacji o władzę.

* * *

Jak wspomniano, jednoznaczne przekonanie o demokratycznym finiszu każdego odejścia od ustroju niedemokratycznego zostało już na gruncie nauk o polityce porzucone. Co zatem może mieć wpływ na charakter zarysowujących się przemian na Białorusi oraz jaki może być ich średniookresowy rezultat? Przemiany te nie dotknęły jeszcze systemu politycznego, a Łukaszenko zachowuje

⁹ V. Bunce, *Rethinking recent democratization: lessons from the postcommunist experience*, „World Politics” 2003, vol. 55, nr 2, s. 167–192.

władzę i kontrolę nad aparatem biurokratycznym, w tym resortami siłowymi. Jednakże po raz pierwszy w historii niepodległej Białorusi doszło do masowych, wielotysięcznych demonstracji tej części społeczeństwa, która nie uznała wiarygodności wyników wyborów prezydenckich i wskazuje jako swojego lidera opozycyjną kandydatkę Swietlanę Cichanouską. Protesty nie wygasły po kilku dniach, odbywają się już dwa miesiące, choć ich intensywność i skala stopniowo maleją. Wydaje się, że prezydentowi Białorusi udało się utrzymać *status quo*. Chyba jednak nawet dla niego staje się jasne, że jest to ostatnia kadencja. Łukaszenko będzie zatem zainteresowany takim poprowadzeniem polityki krajowej, by w kolejnych wyborach móc „transferować” władzę na rzecz zaufanej i wskazanej przez siebie osoby. Z kolei przeciwnicy Łukaszenki¹⁰ powinni postępować tak, by w momencie, gdy będzie dochodzić do zmiany władzy, nie pozostawać biernymi obserwatorami wyreżyserowanych działań.

Obecnie ta część białoruskiego społeczeństwa, która odważyła się wyrazić wątpliwości co do uczciwości wyników wyborów, występuje przeciwko instytucji władzy jako takiej, natomiast w dłuższej perspektywie czasu – w związku z zakładaną transformacją systemową – będzie tychże instytucji potrzebować. Jest zatem czas na to, by odpowiedzieć na pytanie, jakie mogą pojawić się wyzwania i zagrożenia dla kształtowania się społecznych podstaw dla recepcji demokratycznego modelu rządów.

Niebagatelne znaczenie dla sukcesu transformacji mają czynniki natury historycznej, głównie doświadczenie określonego modelu rządów. Z pewnością zbyt radykalne byłoby bezwarunkowe przyjęcie teorii ścieżki zależności (*path dependence theory*) i twierdzenie, że przeszłość determinuje kierunek rozwoju poszczególnych państw. Tym niemniej, każda dyskusja o społeczeństwie, zwłaszcza o kształtowaniu się „społeczeństwa obywatelskiego” we współczesnym, najpopularniejszym rozumieniu, wymaga odwołania do szerszego tła historycznego.

W badaniach naukowych dotyczących współczesnej Białorusi coraz większą rolę odgrywa zyskuje interpretacja oparta o paradygmat postkolonialny¹¹. Dziełactwem kolonializmu rosyjskiego i radzieckiego jest na współczesnej Białorusi,

¹⁰ Celowo nie używam w tym miejscu pojęcia „opozycja”, bowiem w praktyce nie ma ona na Białorusi zrębów instytucjonalnych. Obecnie bardziej właściwe wydaje się pojęcie „społeczeństwo obywatelskie” – przy wszystkich związanych z nim zastrzeżeniach – gdyż dopiero z niego może wyłonić się zorganizowana siła polityczna.

¹¹ M.in.: M. Riabczuk, *Kolonializm inaczej. O przydatności metodologii postkolonialnej do badań nad Europą postkomunistyczną*, „Nowy Prometeusz” 4, 2014, s. 59–73; R. Czachor, *Postradziecka trauma jako bariera demokratyzacji Białorusi*, „Miscellanea Posttotalitarna Wratislaviensa” 2, 2014, s. 355–366.

obok poważnych zmian w strukturze społecznej i systemie wartości, także brak powszechnej pamięci historii narodowej i niepopularność języka narodowego. Stan ten jest konsekwencją systematycznej i długotrwałej rusyfikacji. Podkreślić należy, że w historii najnowszej niewielka białoruska narodowa elita intelektualna nie miała sprzyjających warunków do rozwoju ani w II Rzeczypospolitej, ani tym bardziej w Związku Radzieckim, symbolem jej eksterminacji w czasach sowieckich pozostają podmińskie Kuropaty. Na dzisiejszą kondycję białoruskiego społeczeństwa wciąż rzutuje polityka Kremla prowadzona już po II wojnie światowej. Wówczas Białorusini, jak i wiele innych narodów ZSRR, poddani byli dwóm niejako przeciwstawnym trendom – z jednej strony w wyniku urbanizacji, uprzemysłowienia, popularyzacji szkolnictwa i kultury trwała intensywna petryfikacja tożsamości narodowej, z drugiej zaś strony uwarunkowania te miały stać się zrębem tworzenia nowego narodu radzieckiego, który pozbawiony byłby naleciałości narodowych, traktowanych jako przeżytek minionej epoki. Największe zmiany w tym zakresie, wpływające na obraz współczesnego społeczeństwa Białorusi następowały, według filozofa Walancina Akudowicza, od lat 60., gdy mieszkańcy prowincji otrzymali paszporty, dające prawo do przesiedlania się do miast. Proces masowej migracji przeniósł do ośrodków miejskich pewien komponent kultury wioskowo-kołchozowej, jednak przede wszystkim przyczynił się do ogólnego rozpadu tożsamości i upadku kultury białoruskiej¹². Radykalne zmiany społeczno-kulturowe, spowodowane urbanizacją, industrializacją i zmianą dotychczasowego sposobu życia podkopywały fundamenty dotychczasowej świadomości. W nowych warunkach zarówno większość rodowitych mieszkańców, jak i cała kultura białoruska postrzegana była w sposób, który metaforycznie określono jako „siano na asfalcie”¹³. Poczucie dyskomfortu i nieprzystawalności mających wiejską proveniencję dotychczasowych wartości i zachowań przyspieszało – zwłaszcza w większych ośrodkach miejskich – nabywanie kultury radzieckiej.

Powodzenie procesu zaszczepienia radzieckiej tożsamości i cech właściwych *homo sovieticusowi* uwarunkowane był również czynnikami o charakterze ekonomicznym. Wysokie tempo wzrostu gospodarczego, znacząco przekraczające wskaźniki ogólnozwiązkowe sprawiało, że Białoruska SRR była traktowana jako wzór udanego marszu do socjalizmu dla innych republik związkowych. W rezultacie „modelowa” Białoruś była dodatkowo motywowana do wypełniania partyjnego zadania „doskonalenia ustroju socjalistycznego”.

¹² V. Akudovič, *Arhipelag Belarus'*, Minsk 2010, s. 57 i nast.

¹³ Metaforyczne pojęcie użyte w latach 60. przez pisarza Ihara Babkoua.

Białoruscy badacze wspomnianego wcześniej *homo sovieticus* charakteryzowali jako jednostkę o specyficznej mentalności, którą cechowało m.in. nadmierne zideologizowanie, zniszczenie świadomości narodowej, odrzucenie narodowej tradycji, kultury i języka, strach przed przemianami społecznymi¹⁴. W obliczu postępującego rozkładu państwa radzieckiego białoruski człowiek radziecki wpadł w stan Durkheimowskiej anomii, w której znikwały lub rozpadały się dotychczasowe normy społeczne i wartości. W czasie *pierestrojkowego* chaosu i braku narodowych „punktów odniesienia” nie mógł wytworzyć się nowy system norm i wartości. Oznaczało to, że Białorusini znaleźli się w stanie poczucia zagrożenia i niepewności w stopniu większym niż społeczeństwa Litwy czy Gruzji. Dość wspomnieć, że Białoruska SRR nie znajdowała w awangardzie Gorbaczowowskich reform nurtów decentralizacyjnych, była nazwana przez Alesia Adamowicza wręcz *antypierestrojkową* Wandą¹⁵. Wymuszone dezintegracją całego ZSRR wejście Białorusi na drogę transformacji spowodowało w pierwszej kolejności pojawienie się próżni normatywno-aksjologicznej¹⁶. Elity władzy, przy dość biernej postawie szerokich mas społeczeństwa, obrały kurs na utrzymanie politycznego *status quo*. W tych kategoriach należy postrzegać zarówno okres premierostwa Wiaczesława Kiebicza do 1994 r., jak i zwycięstwo Łukaszenki w przeprowadzonych w tymże roku pierwszych wyborach prezydenckich¹⁷.

Długi okres totalitarnego doświadczenia sprawił, iż społeczeństwa postradzieckie wciąż w dużym stopniu są skłonne do odtwarzania scentralizowanego i skorumpowanego systemu rządów, który ukrywa się pod akceptowalnym społecznie modelem rządów „silnej ręki”¹⁸. Kultura społeczna w takich warunkach charakteryzuje się niskim poziomem wzajemnego szacunku, brakiem zaufania do ludzi i instytucji państwowych oraz narastającymi do skrajności dysproporcjami majątkowymi, które z czasem uznawane są za normę. Ludzie nierzadko

¹⁴ E. Dubieniecki, *Istota i specyfika mentalności i „osobowości autorytarnej” (na przykładzie mentalności „radzieckich Białorusinów”)*, [w:] *Ima Białoruś. Historia – polityka – gospodarka*, red. A. Strałkowska, S. Ausiannik, przeł. E. Kornowska-Michalska, Warszawa 1999, s. 50–51.

¹⁵ A. Adamovič, *Oglanis’ okrest!*, „Ogonëk” 1988, nr 39, s. 28–30.

¹⁶ E. Dubieniecki, *op. cit.*, s. 52.

¹⁷ K.E. Koktyś, *Transformaciã polityčeskogo režima w Respublikie Belarus’ 1990–1999*, Moskwa 2000; R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988–2001*, Polkowice 2016, s. 213–235.

¹⁸ Najnowsze badania socjologiczne wśród Rosjan wskazują, że wysoką popularność zachowuje model rządów „silnej ręki”. Jako przyczyny tego stanu rzeczy wskazuje się kulturową inercję, tradycyjne rozumienie władzy oraz istnienie różnych mechanizmów adaptacyjnych społeczeństwa. A.O. Zemcov, „*Sil’naia ruka*”: *avtoritarnost’ v političeskoj kul’ture sovremennyh rossiân*, „*Politiã*” 4, 2019, s. 87–110.

żyją w przekonaniu, iż ich los zależy od władz państwowych, sami nie mogą decydować o sobie, a ewentualny życiowy sukces jest nie wynikiem długotrwałej pracy i starań, lecz skutkiem przypadku i oszustwa. W odróżnieniu np. od Ukrainy, na Białorusi wyraźny był brak symbolicznych zasobów oraz brak argumentacji na rzecz emancypacji narodowej i politycznej. Składniki mentalności radzieckiej w przypadku Białorusinów uzupełniały uważane za „tradycyjnie białoruskie” elementy *tutejszości* i *pamiarkouności* (ostrożności i nieufności), a więc silnego i niemalże wyłącznego utożsamienia z zamieszkiwaną miejscowością, niskiej mobilności, ograniczonej wiedzy o świecie oraz będącej dziedzictwem kolonializmu wrodzonej nieufności, wycofania, ostrożności, przy jednoczesnej tolerancji i szacunku dla innych¹⁹. Elementy te niewątpliwie w pewnym stopniu wpłynęły na fakt, iż Białoruś po 1991 r. w mniejszym stopniu niż sąsiednia Ukraina doświadczyła zjawiska nazwanego przez Mykołę Riabczuka „post-sowiecką schizofrenią”²⁰. Z tych samych pobudek współcześni Białorusini nie zgłębiają historii własnego narodu oraz niechętnie w sposób świadomy operują literackim językiem białoruskim²¹.

W świetle powyższych uwarunkowań istnienie niepodległego państwa białoruskiego mogłoby wydawać się swoistym paradoksem. Społeczeństwo o niewykształconej tożsamości narodowej, odchodzące od powszechnego używania języka narodowego i niepretendujące do posiadania samodzielnego organizmu państwowego w 1991 r. stało się gospodarzem niepodległej Białorusi. Wskazane wyżej okoliczności utrudniały demokratyzację Białorusi, kierując proces transformacji na tory imitującego demokratyczny reżimu autorytarnego. Jak podkreślał Dmitrij Furman, jeśli w społeczeństwie nie było „poważnych” alternatywnych wobec demokracji ideologii, a ustabilizowanie systemu demokratycznego okazywało się utrudnione, naturalną koleją rzeczy jedyną drogą wyjścia z wywołanego przez rozpad państwa komunistycznego kryzysu było wykształcenie się imitującego demokrację reżimu autorytarnego²².

W związku z powyższym zachodzi pytanie, co się zmieniło w społeczeństwie białoruskim przez niemalże 30 lat od uzyskania niepodległości? Czy kolejne pokolenia odtwarzają system aksjologiczny, czy następują zmiany, których rezultatem będzie niejako naturalne odejście od modelu rządów ustanowionych

¹⁹ E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 510.

²⁰ M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, tłum. M. Dyhas, K. Kotyńska, I. Werestiuk, W. Witwicki, Wrocław 2003, s. 43.

²¹ *Białoruś będzie krajem kilkujęzycznym. Rozmowa z Alekiem Trusauem*, [w:] *Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi*, red. M. Nocuń, A. Brzeziecki, Wrocław 2007, s. 119.

²² D. Furman, *Dviżenie po spirali. Političeskaâ sistema Rossii v râdu drugih sistem*, Moskwa 2010, s. 35.

przez Łukaszenkę latach 1994–1996? Z pewnością postępują zmiany w samopostreganiu Białorusinów. Poprawiająca się kondycja materialna dużej części społeczeństwa, rozwój sektora przedsiębiorczości prywatnej oraz jakże powszechne dzisiaj konsumpcjonistyczne nastawienie młodych pokoleń sprawia, że stopniowo osiągnana może być „masa krytyczna” niezbędna dla uruchomienia przemian politycznych. Być może tradycyjne elementy kultury społecznej, jak wspomniana *tutejszość*, już teraz zanikają, a ich miejsce zastępują wartości uniwersalne²³. Słynne stwierdzenie Barringtona Moore’a *no bourgeoisie, no democracy*²⁴ wskazuje, że rozwinięta klasa średnia jest niezbędna dla petryfikacji demokracji, stanowi główne tworzywo społeczeństwa obywatelskiego.

Niewątpliwie, wydarzenia drugiej połowy 2020 r. pokazują, że na Białorusi kształtuje się fundament społeczeństwa obywatelskiego. Podkreślić jednak należy, że społeczeństwo obywatelskie zawsze uważane jest za pewne osiągnięcie ludzkości – coś, do czego się aspiruje, dąży i nie jest dane lub zastane²⁵. Tym samym do wykształcenia się białoruskiego społeczeństwa obywatelskiego dopiero będą pojawiać się sprzyjające okoliczności. Aby ono faktycznie powstało i spetryfikowało się, niezbędne jest zaistnienie szeregu czynników, w tym: a) ustabilizowanie rządów prawa; b) istnienie pluralizmu i samoorganizacji społecznej; c) istnienie gospodarki rynkowej umożliwiającej indywidualną przedsiębiorczość; d) istnienie mechanizmów odpowiedzialności władzy publicznej przed obywatelami.

Biało-czerwono-białe flagi powiewające nad wielotysięcznymi tłumami manifestującymi od sierpnia 2020 r. są symbolem szczególnej wagi. Jest to znak skrywanej lub też budzącej się tożsamości narodowej, odwołania do dziedzictwa narodowego sięgającego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednocześnie nie jest to ożywienie nacjonalizmu, który miałby być wymierzony przeciwko komukolwiek, np. Rosji czy Polsce. Na Białorusi nie istnieją rywalizujące grupy oligarchiczne, toteż trwający zryw społeczny nie jest elementem rozgrywki sięgającej do tzw. technologii politycznych, jak miało to miejsce m.in. w czasie ukraińskiej „pomarańczowej rewolucji”. Są to czynniki, które mogą rzutować na odmiennosc białoruskiej transformacji względem tego, co na obszarze postradzieckim działo się po 1991 r. Ta odmiennosc może mieć charakter pozytywny, a więc nie doprowadzić do powstania wąskich grup polityczno-biznesowych, rozbitcia

²³ Kwestia ta wymaga oddzielnych pogłębionych badań o charakterze socjologicznym.

²⁴ B. Moore Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston 1966.

²⁵ J. Szacki, *Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, red. J. Szacki, Kraków 1997, s. 13.

społeczeństwa i zniechęcenia do jakiegokolwiek aktywności publicznej. Z drugiej strony jako istotne zagrożenie dla petryfikacji rysujących się trendów uznać należy rosyjskie wpływy na Białorusi, zarówno o charakterze gospodarczym, jak i politycznym i wojskowym. Rosja może wystąpić tak w roli gwaranta obecnego ustroju i władzy Łukaszenki, pomagając w tłumieniu protestów, jak i w roli inspirowatorki przemian, w tym np. obalenia obecnego prezydenta, w celu ustanowienia lepiej kontrolowanego przez siebie nowego przywódcy.

W świetle powyższego sytuacja na Białorusi wydaje się otwarta. O ile kierunek stopniowych przemian, uwarunkowanych chociażby zmianą pokoleniową i większymi aspiracjami młodych Białorusinów, wydaje się dość jasny, to istnieją zarówno przesłanki dla demokratycznej transformacji, jak i przejścia do kolejnej fazy rozwoju systemu autorytarnego.

* * *

Konkludując wskazać należy, że Białoruś w ostatnim 30-leciu dokonała ograniczonej transformacji systemowej, która doprowadziła do wykształcenia się postradzieckiego reżimu niedemokratycznego. Trwające w ciągu tych trzech dekad procesy społeczne sprawiają, że Białoruś stoi obecnie przed perspektywą zmiany ustroju, która nie musi być powtórzeniem nieudanych co do zasady przemian w innych częściach byłego ZSRR. O ile doświadczenie historyczne z XX w. nie wydaje się wróżyć demokratycznego sukcesu, to umiejętne jego wykorzystanie, przekute w pewną wartość, może uchronić od szeregu błędów. Obserwowane w ostatnich miesiącach przejawy kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego mogą skutkować powstaniem własnej, dość specyficznej białoruskiej drogi transformacyjnej. Dla jej zaistnienia niezbędne jest, po pierwsze, dokonanie zmiany modelu rządów (odejście od obecnych rozwiązań ustrojowych wprowadzonych na mocy reformy konstytucyjnej w 1996 r.), po drugie wzmocnienie potencjału społecznego oraz mechanizmów partycypacji i kontroli nad sprawującymi władzę w okresie przemian.

Bibliografia

Adamovič A., *Ogłânis' okrest!*, „Ogonëk” 1939, 1988.

Akudovič V., *Arhipelag Belarus'*, Minsk 2010.

Antoszewski A., *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii*, [w:] *Dylematy polskiej demokracji*, red. Ł. Danel, J. Kornaś, Kraków 2012.

- Białoruś będzie krajem kilkujęzycznym. Rozmowa z Alekiem Trusauem*, [w:] *Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi*, red. M. Nocuń, A. Brzeziecki, Wrocław 2007.
- Bunce V., *Rethinking recent democratization: lessons from the postcommunist experience*, „World Politics” 2003, vol. 55, nr 2.
- Bunce V., *Should Transitologists be Grounded?*, „Slavic Review” 1995, vol. 54, nr 1.
- Czachor R., *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” V/II, 2015.
- Czachor R., *Postradziecka trauma jako bariera demokratyzacji Białorusi*, „Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensa” 2, 2014.
- Czachor R., *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.
- Czachor R., *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988–2001*, Polkowice 2016.
- Dubieniecki, *Istota i specyfika mentalności i „osobowości autorytarnej” (na przykładzie mentalności „radzieckich Białorusinów”)*, [w:] *Inna Białoruś. Historia – polityka – gospodarka*, red. A. Strałkowa, S. Ausiannik, przeł. E. Kornowska-Michalska, Warszawa 1999.
- Hale H.E., *Patronal Politics. Eurasian Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge 2015.
- Furman D., *Dviżenie po spirali. Političeskaâ sistema Rossii v râdu drugih sistem*, Moskwa 2010.
- Koktyś K.E., *Transformaciâ političeskogo reżima w Respublikie Belarus’ 1990–1999*, Moskwa 2000.
- Kuzio T., *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics” 3, 2001, vol. 21.
- Linz J.J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Rienner 2000.
- Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996.
- Moore Jr. B., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston 1966.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, przeł. Z. Pucek, Warszawa 1999.
- Przeworski A., *Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, New York 1991.
- Riabczuk M., *Dwie Ukrainy*, tłum. M. Dyhas, K. Kotyńska, I. Werestiuk, W. Witwicki, Wrocław 2003.
- Riabczuk M., *Kolonializm inaczej. O przydatności metodologii postkolonialnej do badań nad Europą postkomunistyczną*, „Nowy Prometeusz” 6, 2014.

- Smułkowa E., *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002.
- Szacki J., *Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, red. J. Szacki, Kraków 1997.
- Zemcov A.O., „*Sil'nââ ruka*”: *avtoritarnost' v političeskoj kul'ture sovremennyh rossiân*, „*Politiâ*” 2019, nr 4.

Challenges for the democratic transformation in the Republic of Belarus. Preliminary conclusions from 2020

Summary

The unprecedented wave of protests against President Alexander Lukashenko raises questions regarding the perspectives of the democratic transformation of Belarus. The following paper covers theoretical aspects of democratization and confronts them with the case of contemporary Belarus. It argues that post-Soviet transformations did not always end with the establishment of the democratic system of the state. In the Belarus' case a big impact on this process may have historical experience and the weakness of the civil society.

Rafał Czachor – doktor nauk prawnych, doktor habilitowany nauk o polityce, profesor na Wydziale Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii im. A. Frycza Modrzewskiego, kierownik Katedry Systemów Politycznych i Administracyjnych.

e-mail: rczachor@afm.edu.pl